

Förord

Kritiska sociala arbeten

Så snart den levande människan förvandlas till ett nummer, kan de sanna byråkraterna begå handlingar av yttersta grymhet, inte därför att de drivs av en grymhet som motsvarar deras handlingar, utan därför att de inte känner någon gemenskap med de människor de har att göra med.

Erich Fromm, *Att ha eller att vara?* (1978 s. 176).

Det här temanumret handlar om kritiskt socialt arbete. Det finns en mångfald av kritiska perspektiv inom socialt arbete, med olika teoretisk, disciplinär och metodologisk ingång. Samtidigt kan vi urskilja vissa gemensamma drag i mångfalden av perspektiv. Stundtals knyts det kritiska inslaget till kritisk teori och inte sällan till den samhällskritik som teoretiker verksamma inom den så kallade Frankfurtskolan utvecklade (däribland Adorno, Fromm, Habermas, Horkheimer och Marcuse). En annan återkommande referenspunkt är framhållandet av den kritiska reflektionen och dess potential, där socialt arbete ses som något flexibelt, ovisst och mångsidigt, vilket i sin tur förutsätter ett förhållningssätt som är rörligt (Herz 2012). Gemensamt för många kritiska perspektiv är strävan efter att göra det sociala arbetet till en aktiv kraft för social förändring, en kraft som värnar sociala rättigheter och som – omvänt – motverkar social utsatthet. Ett sådant arbete är gränsöverskridande i den meningen att det utmanar etablerade "sanningar" om vad socialt arbete är, vad det ska vara och hur det ska utföras (jfr Dahlstedt 2018). Inget är hugget i sten och inget är oföränderligt. Inte heller det sociala arbetet. Socialt arbete skapas av människor, i mötet mellan människor, genom politiska beslut, utifrån pågående samhällsliga förändringar. Det innebär att det sociala arbetet också är möjligt att förändra. Det är en sådan bredare syn på kritiskt socialt arbete som präglar de bidrag som samlas i detta temanummer. Utifrån en rad infallsvinklar och med hjälp av specifika fördjupningar ger bidragen olika perspektiv på socialt arbete. Sammantaget uttrycker de en vilja att delta i samtalet om hur socialt arbete kan bli en kraft för social förändring, genom att just erbjuda kritiska perspektiv på det sociala arbetets profession, forskning och utbildning, såsom de tar form i olika sammanhang.

Kritiskt socialt arbete är inte enbart förbehållet forskning, utan betydelsen av kritiska perspektiv är av lika stor betydelse i det sociala arbetets forskning som i dess praktik och utbildning. Praktiskt socialt arbete utförs tillsammans med människor, som till följd av utestängning eller av någon annan anledning är i behov av hjälp och stöd. Det kan handla om socialt arbete som utförs inom socialtjänst, skola och vård, liksom om socialt arbete som bedrivs inom det civila samhället. Därtill finns de socialarbetare som befinner sig inom olika akademiska discipliner, i rollen som forskare, lärare och studenter. Mötet mellan socialarbetare verksamma i alla dessa sammanhang är en viktig grund för att utveckla ett kritiskt socialt arbete, ett arbete som förändras i takt med samhället och dess sociala utmaningar, utan att för den skull förlora förankringen i det sociala arbetets kärnvärden i en strävan efter social rättvisa och jämlikhet.

Vad är det då egentligen som är föremål för kritik? Till att börja med finns det anledning att påminna om att kritik och att vara kritisk inte är detsamma som att vara emot något. Att bedriva ett kritiskt arbete handlar snarare om att placera kunskap, praktiker och föreställningar i ett ramverk som möjliggör granskning och reflektion, vilket i sin tur öppnar upp för andra möjliga vägar. Utifrån det stora antal förslag på bidrag som vi fick in till detta temanummer kan vi utläsa vissa återkommande teman som tycks särskilt relevanta för kritisk reflektion. Det handlar inte minst om språket och makten, förutsättningarna för socialt arbete, individualiseringen av det sociala, den alltjämt växande ojämlikheten och segregationen i samhället samt vilka människor som görs värdiga hjälp – och inte.

För det första, språket. Genom vårt språk skapas en viss förståelse av verkligheten. Språket genomsyras av makt och just språket som maktmedel har varit en återkommande tematik i kritisk forskning inom socialt arbete. Inte minst har uppmärksamhet riktats mot de kategoriseringar som görs i socialt arbete, exempelvis i form av de begrepp som används för att beskriva människor som söker hjälp (Järvinen & Mik-Meyer 2003). Begrepp och kategorier är inga oskyldiga beskrivningar av en given verklighet. Som Bridget Anderson (2013 s. 4) formulerar saken: "Termer som 'asylsökande' beskriver inte endast legal status, det vill säga formellt medlemskap, utan är värdeladdade och negativa." Ord och kategorier förmedlar skillnader mellan människor. De bidrar till att skapa "vi" och "de", att särskilja mellan vad som anses "farligt" eller "ofarligt", "friskt" eller "sjukt", mellan det som "tillhör" eller "inte tillhör". Benämningen "ensamkommande" är ett konkret exempel på hur till synes oskyldiga ord laddas med negativa betydelse och misstänksamhet och som därmed blir till ett maktmedel. För att anknyta till Judith Butler (2009), så handlar kategoriseringar om "inramning", det vill säga att genom språk, såsom det kommer till uttryck i vardagligt tal och i medier, positionera somliga människor som mindre värda, mindre mänskliga och därmed mindre sörjbara. Ett kritiskt socialt arbete går ut på att synlig-

göra och utmana ett etablerat och vardagligt språkbruk som på olika vis återskapar en rådande maktordning och därigenom bidrar till reproduktion av befintliga sociala villkor. Medvetenhet om språkets koppling till samhällsliga makthierarkier ger också utrymme för motstånd, skapar möjligheter att omformulera orden, finna nya uttryck och sammanhang, för att på så vis ifrågasätta rådande ordningar och så att säga destabilisera makten.

För det andra, det strukturella sammanhanget. I synnerhet i en tid präglad av nyliberalism och en långt gående individualisering, som trängt allt djupare in i både samhällen och individer, så är betydelsen av att undersöka de strukturella sammanhangen avgörande. Tanken om att det är individen som är ytterst ansvarig för vad som sker i hennes liv, oavsett sociala förutsättningar, är i dag mer eller mindre dominerande, politiskt, massmedialt och bland människor i allmänhet. Som individer förväntas vi aktivt och rationellt skydda oss mot olika risker, i form av till exempel sjukdomar och "ohälsa", försämrade ekonomi eller ålderdom. Det sociala arbetet och den socialpolitik som ramar in dess villkor har därför alltmer kommit att inriktas mot individen, samtidigt som åtgärder riktade mot kollektivet, med siktet inställt på utjämning och omfördelning av samhällets resurser, gradvis urholkats och satts på undantag (Dahlstedt & Lalander 2018). I det sociala arbetet kan vi se denna individualisering fira triumfer då den enskilda individen själv, med hjälp av olika tekniker, förväntas ta hand om de utmaningar hon står inför, trots att dessa kan vara mycket svåra att realisera på egen hand. Samtidigt som denna syn på individens frihet och egna ansvar närmast blivit till ett tvång (jfr Rose 1999) fortskrider de processer inom det sociala arbetet som bidrar till att människor objektifieras. Genom denna objektifiering görs människor om, från komplexa människor med känslor och livshistoria till att i mötet med socialtjänsten bli den kategori de förväntas tillhöra, såsom "missbrukare", "invandrare", "ensamkommande flyktningbarn", "hemlösa", "papperslösa" eller "ensamstående föräldrar". En viktig uppgift för ett kritiskt socialt arbete är att undersöka konsekvenserna av dominerande ideal, till exempel i form av den alltjämt pågående individualiseringen och den parallella objektifieringen, för att på så vis i förlängningen bidra till social förändring.

För det tredje går perspektiv på det kritiska sociala arbetet ut på att undersöka förutsättningarna för socialt arbete. En av dessa förutsättningar handlar om utbredningen och det gradvisa genomförandet av *new public management*, en form av organisering som är del av en global, nyliberal ideologi. Denna organisering innebär att makt förflyttats från socialarbetare utåt i organisationen, till tekniker, ekonomer, utbildare och upphovspersoner till olika slags evidensbaserade verktyg. Detta genomförande innebär en gradvis marknadsanpassning, där olika insatser inom det sociala arbetet i allt högre grad upphandlas och att olika metoder under marknadsliknande förhållanden saluförs och köps in för att användas på specifika målgrupper. Den önskvärda soci-

alarbetaren blir i den bemärkelsen en anställd som kan uppvisa ”effektivitet” när det gäller att tillämpa olika instrument och verktyg, snarare än en kraft som kan bidra till reell social förändring som gynnar de människor som av olika anledningar söker hjälp. Ett kritiskt socialt arbete drivs av en strävan efter att skapa förståelse för drivkrafterna bakom och konsekvenserna av denna form av organisering, vad den gör med det sociala arbetet, hur den bidrar till att förändra villkoren för det arbetet och hur den tränger undan andra slags sociala arbeten. Med grund i en sådan förståelse drivs ett kritiskt socialt arbete av en strävan efter att bidra till just andra sociala arbeten – som förmår utmana och överskriva påbud om fortsatt marknadsorientering.

För det fjärde, en annan viktig del av det strukturella sammanhang inom vilka människor lever sina liv och inom vilket socialt arbete verkar, nämligen en alltjämt växande ojämlikhet och segregation. Ojämlikhet tar sig många uttryck, men bidrar på olika vis till att somliga människor får ett svårare liv att hantera än de som privilegieras. Ojämlikhetens konsekvenser kan vi exempelvis se i form av låga skolbetyg, svårigheter att få arbete, exponering för arbete utan trygghet, fattigdom, ohälsa och förkortad livslängd. Sammantaget bidrar ojämlikhet ofrånkomligen till att somliga människor, långt mer än andra, kommer att behöva stöd från det sociala arbete som utförs på socialkontoret och/eller i frivillig regi, inom det civila samhället. Trots att de strukturer som genererar ojämlikhet är högst påtagliga och tämligen enkla att påvisa, rent statistiskt, så tenderar de att reproduceras år efter år. Inom kritiskt socialt arbete utgör dessa ojämlikhetsskapande strukturer en central utgångspunkt när det gäller att förstå hur människor lever sina liv. För att en sådan förståelse ska kunna skapas krävs verkligt lyssnande på vad människan berättar om sig själv, hur denna berättelse uppstår och hur den hör samman med ett vidare, strukturellt sammanhang, som formar människans liv. Det handlar om grundläggande ekonomiska förhållanden, men även om andra sociala förhållanden som påverkas av exempelvis rasism, genus, klass, ålder, religion, funktion och plats.

För det femte platsen, som har en stor betydelse för det sociala arbetet, vilket också har varit föremål för diskussion inom kritiskt socialt arbete (Sjöberg & Turunen 2018). Tanken är här att platser har avgörande betydelse när det gäller att skapa såväl relationer som kunskaper om sociala strukturer och livsvillkor. Med utgångspunkt i denna tanke förespråkas ett mer vidsträckt socialt arbete där socialarbetaren rör sig över olika platser, tar del av allehanda aktiviteter som sker och knyter sociala band. På så vis kan distansen mellan det sociala arbetet som institution och de människor som det sociala arbetet finns till för minska. Dessa utvidgade rörelser kan skapa en ökad förståelse för människor och de miljöer de lever i. Den strukturella ojämlikheten blir mer kännbar och verklig då socialarbetaren lämnar kontorets trygga och vana miljö. Samtidigt kan nya nätverk skapas, med mer horisontella maktrelationer, och i sin tur kan en social mobilisering som syftar till social förändring bli möjlig.

För det sjätte, frågan om vilka som anses tillräckligt värdiga att få ta del av det etablerade sociala arbetets stöd, som hänger samman med både kategoriseringar och de strukturella villkor människor lever under. Det handlar om vilka som anses tillräckligt sörjbara. Det kan vara lätt att glömma bort vissa människor, som på olika vis gjorts mindre sörjbara. Senare år har exempelvis präglats av en allt mer normaliserad beskrivning av flyktingar som problem, som en kostnad, och inte minst som ett hot mot svensk välfärd och "svenska värden" (se t.ex. Herz & Lalander 2019). Tusentals människor får slutgiltiga avslag på ansökan om asyl och deporteras tillbaka till högst osäkra sammanhang. Andra söker sig i samband med slutgiltigt avslag till andra europeiska länder med hopp om att få stanna där. Somliga blir kvar i Sverige, som "irreguljära" eller "papperslösa", som de ibland benämns i vardagligt tal. Benämningen "papperslösa" är egentligen olycklig eftersom den bidrar till att osynliggöra de verkliga och komplexa individer som döljer sig bakom kategorin. Andra grupper som pekats ut är vissa hemlösa, fattiga, människor med drogproblem, men också inhemska minoriteter som romer, samer och finlandssvenskar. Samtliga har de det gemensamt att de definieras som ett hot mot välfärden. De riskerar därför att hamna utanför det etablerade sociala arbetet, och i stället får de förlita sig till socialt arbete av annat slag utfört av frivilligorganisationer som kan tillhandahålla boende, mat, platser och andra förnödenheter. Utvecklingen föranleder en rad kritiska frågor vad gäller det etablerade sociala arbetet och dess uppgift: Vilka människor är det sociala arbetet egentligen till för? Hur kan ett socialt arbete skapas, som också är till för de människor som hamnar utanför? Och, inte minst, hur kan vi med gemensamma krafter skapa ett socialt arbete som inte reproducerar ojämlika sociala villkor, utan som snarare verkar för social förändring, på människors villkor?

Det för oss osökt in på den sjunde frågan som är av yttersta vikt för kritiskt socialt arbete, social rättvisa och social förändring. Socialt arbete handlar om social rättvisa och social förändring. Just därför behöver socialt arbete vara en kraft som går bortom befintliga ramar. Ett socialt arbete som endast ägnar sig åt att pressa in dem som redan utestängts från en ram in i densamma, reproducerar därmed endast de villkor som lett till en utestängning från början (Butler 2020). I stället behövs en praktik som skapar nya ramar. Det krävs ett socialt arbete som utmanar, tänker om och som kan bidra till reell social förändring.

Dessa teman återkommer i de bidrag som samlas i detta temanummer. Med olika ansatser, utifrån olika fördjupningar, erbjuder bidragen exempel på vad kritiskt socialt arbete kan innebära och vilka kritiska arbeten som är möjliga.

Temanumret inleds med ett bidrag där Carin Björngren Cuadra och Pernilla Ouis sätter in det sociala arbetet i ett globalt sammanhang, i relation till de pågående klimatförändringarna och den globala miljökrisen, vars konsekvenser på senare tid blivit allt mer akuta. Inte minst diskuterar de grönt socialt arbete som en potential

att kritiskt granska och möta de avgörande fördelningspolitiska frågor som reses i takt med att jordens resurser blir allt mer begränsade och människors konsumtion måste minska för att resurserna ska räcka till. I relation till den globala miljökrisen kan ett grönt socialt arbete vara en viktig kraft i den omställning som krävs för att skapa ett både rättvist och hållbart samhälle.

Verner Denvall, Kettel Nordesjö och Richard Ulmestig diskuterar den utbredda samtalsmetoden motiverande samtal (MI), med särskilt fokus på hur den används i handläggning av försörjningsstöd. Genom intervjuer, observationer och dokumentanalys undersöks hur metoden tillämpas i en kommun. Bland annat poängteras att en okritisk användning av MI riskerar att individualisera komplexa sociala problem och därmed osynliggöra strukturella sammanhang. Detta riskerar i sin tur att reproducera en redan utsatt position samtidigt som en existerande känsla av misslyckande kan fördjupas ytterligare.

Med avstamp i den svenska urbana periferin diskuterar Paula Mulinari, Nazem Tahvilzadeh och Lisa Kings förutsättningar för att skapa ett dekolonialt socialt arbete. Utifrån Rädda Barnens verksamhet På lika villkor identifieras tre viktiga förutsättningar för framväxten av ett sådant arbete: att skapa en plattform där en ny generation antirasistiska organisatörer med lokal förankring i den urbana periferin kan agera; att forma nya allianser där ett gemensamt språk, nya förståelser av problem och lösningar kan etableras; att upprätta nya motoffentligheter eller mötesplatser drivna av och för medborgare.

Marcus Lauri och Jessica H. Jönsson riktar i sitt bidrag fokus mot socionomutbildningen i en diskussion om behovet och förekomsten av kritiska perspektiv inom detta utbildningssammanhang. Genom att studera den svenska socionomutbildningens styrdokument söker de svara på frågan: Hur väl rustade är blivande socionomer att arbeta på ett kritiskt och radikalt sätt? Kritiska perspektiv genomsyrar styrdokument endast på ett fåtal lärosäten. Överlag saknas dock sådana perspektiv. Därmed undergrävs på sikt möjligheterna för socialarbetare att kritiskt reflektera över och därtill angripa de komplexa sociala problem som hänger samman med den globala nyliberalismens dominans.

Utgångspunkten för Emma Södermans och Anna Lundbergs bidrag är arbetet med en teaterföreställning uppsatt av personer engagerade i asylrättsrörelsen och ungdomar med erfarenheter som papperslösa. Föreställningen är ett exempel på en typ av socialt arbete som initieras av civilsamhället, utanför det sociala arbetets traditionella sammanhang, som tydliggör platsens betydelse för de relationer som utvecklas. Söderman och Lundberg visar inte minst på hur arbetet med föreställningen skapat nya insikter om de maktpositioner som formar relationerna mellan de medverkande.

Anna Ryan Bengtsson tar i sitt bidrag avstamp i de strukturella villkor som formar socialarbetarens och andra välfärdsarbetarens möjligheter att agera som politiska aktö-

rer, inom ramen för den nyliberala och patriarkala styrning av välfärd som råder. Genom att närmare undersöka kollektiva välfärdsuppror och hur de har bemötts av ledning och politiker, visar Ryan Bengtsson på hur makttekniker som rädsla och distans har använts för att diskreditera motstånd och på så vis upprätthålla den rådande ordningen.

Därefter följer två essäer under temat Socialvetenskapligt forum. I den första essän gör Tina Mattsson en betraktelse över hur det kommer sig att den kritiska forskningstraditionen haft så svårt att etablera sig i forskningsfältet socialt arbete i Sverige. Utifrån en jämförelse mellan socialt arbete och genusvetenskap diskuterar Mattsson den betydelsefulla kopplingen mellan forskning och praktik i socialt arbete. Samtidigt som kopplingen varit viktig inom ämnet så har den tenderat att ses som problematisk i relation till vetenskapliga ideal om objektivitet och oberoende. Ett sätt att dra en gräns mellan forskning och praktiskt socialt arbete har varit att just hålla distans till kritisk forskning med ambitioner att förändra samhället.

I den andra essän för Lena Sawyer, Hanna Wikström, Adrián Groglopo och Maimuna Abdullahi ett samtal om betydelsen av en dekolonial ansats i och för socialt arbete. Genom en kollaborativ skrivprocess resonerar de kring dessa frågor, utifrån olika ingångar, bakgrunder och positioner inom akademien. Essän tar avstamp i en gemensam vilja att dels skapa en djupare förståelse för relationen mellan kolonialism och socialt arbete, dels inspirera till att använda en dekolonial ansats inom det sociala arbetets praktik, undervisning och forskning. Samtalet manar alla verksamma inom socialt arbete till att utmana invanda, koloniala tankesätt och sanningar.

Temanumret avslutas med två recensioner. Den ena boken är *Renässans för socialpedagogik? En bok om socialpedagogisk bildning*, skriven av Elisabeth Cedersund, Lisbeth Eriksson, Bibby Ringsby Jansson och Lars A. Svensson (2019, Lund: Studentlitteratur), som recenserar av David Ekholm. Den andra boken är *I metaforernas landskap. Om livet, döden och kärleken*, skriven av Gudrun Olsson (2020, Stockholm: Carlssons), som recenserar av Magnus Dahlstedt. Böckerna ger aktuella perspektiv av stor relevans för diskussionen om kritiskt socialt arbete, inte minst med betoning av samtalets potential för förändring.

Magnus Dahlstedt, Sabine Gruber, Marcus Herz & Philip Lalander
Temaredaktörer

Referenser

- Anderson, B. (2013) *Us & them? The dangerous politics of immigration control*. Oxford: Oxford University Press.
- Butler, J. (2009) *Krigets ramar. När är livet sörjbart?* Stockholm: Tankekraft.
- Butler, J. (2020) *The force of non-violence*. London: Verso Books.
- Dahlstedt, M. (red.) (2018) *Gränsöverskridande socialt arbete*. Malmö: Gleerups.
- Dahlstedt, M. & Lalander, P. (red.) (2018) *Manifest – för ett socialt arbete i tiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Fromm, E. (1978) *Att ha eller att vara?* Stockholm: Natur & Kultur.
- Herz, M. (red.) (2012) *Kritiskt socialt arbete*. Malmö: Liber.
- Herz, M. & Lalander, P. (2019) *Rörelser, gränser och liv. Att lyssna till de unga som kom*. Lund: Studentlitteratur.
- Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (2003) *At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde*. Köpenhamn: Hans Reizels.
- Rose, N. (1999) *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sjöberg, S. & Turunen, P. (red.) (2018) *Samhällsarbete. Aktörer, arenor och perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.